

JYX

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO
UNIVERSITY OF JYVÄSKYLÄ

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Pöyhönen, Sari

Title: Eettisiä pohdintoja taideperustaisesta pakkomaahanmuuton tutkimuksesta

Year: 2023

Version: Published version

Copyright: © 2023 Kirjoittaja

Rights: CC BY 4.0

Rights url: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Please cite the original version:

Pöyhönen, S. (2023). Eettisiä pohdintoja taideperustaisesta pakkomaahanmuuton tutkimuksesta. *Migration*, 49(1), 4-9. <https://siirtolaisuus-migration.journal.fi/article/view/130045>

EETTISIÄ POHDINTOJA TAIDEPERUSTAISESTA PAKKOMAAHANMUUTON TUTKIMUKSESTA

Taideperustainen tutkimus herättää myös eettisiä pohdintoja esimerkiksi toiminnan vapaaehtoisuudesta ja valtasuhteista, anonymiteetin ja tunnistettavuuden jännitteistä sekä siitä, miten taideperustaisessa tutkimuksessa pidetään huolta osallistujien hyvinvoinnista tutkimuksen aikana ja sen jälkeen.

SARI PÖYHÖNEN
 Professori | Jyväskylän yliopisto
 Soveltavan kielentutkimuksen keskus

Kuva 1. Valokuva-albumin kansi. Kuvaaja: ryhmäkodin nuori.

Pakkomaahanmuuton tutkijana olen ollut usein tilanteessa, jossa tutkimukseen osallistujia ei ole saanut kerrottua kokemuksistaan ja tuntemuksistaan. Syitä on monia – luotamuspuula, kokemusten kivuliaisuus tai yhteisen kielen puuttuminen. Taideperustainen tutkimus voi tasoittaa tietä, ja erilaisilla taidelähtöisillä menetelmillä, kuten valokuvauksella, teatterilla tai piirtämisellä, ihminen voi tehdä kokemuksensa ja tuntemuksensa itselleenkin näkyviksi. Parhaimmillaan taideperustainen tutkimus tarjoaa tutkimukseen osallistujalle kuulumisen tunteen, kannattelevia muistoja ja tilaisuuden ilmaista itseään muutenkin kuin vastaamalla tutkijan ennalta miettimisiin kysymyksiin. Taideperustainen tutkimus herättää kuitenkin myös eettisiä pohdintoja esimerkiksi toiminnan vapaaehtoisuudesta ja valtasuhteista, anonymiteetin ja tunnistettavuuden jännitteistä sekä siitä, miten taideperustaisessa tutkimuksessa pidetään huolta osallistujien hyvinvoinnista tutkimuksen aikana ja sen jälkeen. Kirjaan näitä pohdintoja kolmen taideperustaisen projektin kokemuksista ammentaen. Ensimmäinen on yksintulleiden alaikäisten turvapaikanhakijanuorten valokuvaushanke, joka toteutettiin Oravaisten vastaanottokeskuksessa. Toinen on Suomen Kansallisteatterissa toteutettu dokumenttiteatterihanke, jossa kohtasivat suomalaiset ja Suomeen paenneet ammattitaiteilijat ja taiteen harrastajat. Kolmas on tuorein, ukrainalaisten nuorten parissa toteutettu taidetyöpaja.

“Real Madrid is my favorite team”

“Voisitko tutkia myös ryhmäkodin nuoria?” Tämän pyynnön esitti Oravaisten vastaanottokeskuksen varajohtaja, kun vaihdoimme kuulumisia erään kenttäjakson jälkeen. Muutamaa kuukautta aikaisemmin olimme tutkimusryhmässä (Mirja Tarnanen, Maija Lappalainen, Lotta Kokkonen, Minna Bogdanoff ja Sirkku Miikkulainen) aloittaneet Jagbor i Oravais -hankkeen, jossa tutkimme aikuisten turvapaikanhakijoiden kielellistä arkea ruotsinkielisellä Pohjanmaalla. Meitä kiinnosti, mitä ja miten he kertovat odotusajasta vastaanottokeskuksessa, suomen ja ruotsin kielen oppimisesta sekä sosiaalisten suhteistaan odotusaikana. Tällaiset kuulumisten vaihdot olivat tavallisia, sillä olimme tunneet vastaanottokeskuksen väen jo pitkään ennen hankkeen aloittamista ja keskustelleet, miten etnografisen tutkimuksen avulla voisi paremmin ymmärtää turvapaikanhakijoiden elämäntilannetta pitkän odotusjakson aikana. Varajohtajan pyynnön takana oli syvä huoli yksintulleista nuorista, joita syksyllä 2015 oli poikkeuksellisen paljon. Olisimmeko siis kiinnostuneita?

Tämä teos on lisensoitu Creative Commons Nimeä 4.0 Kansainvälinen -käyttöluvalla. Tarkastele käyttö lupaa osoitteessa: <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Taideperustaisissa yhteistyöhankkeissa langat eivät ole vain tutkijoiden käsissä, ja tämän saimme myös me tutkijaryhmän jäsenet kokea.

Tällaisesta pyynnöstä oli vaikea kieltäytyä. Meillä oli kuitenkin tärkeä tutkimuseettinen ja metodologinen toive: tutkimuksen pitäisi olla jotain muuta kuin tavanomaista etnografiaa haastatteluineen ja havaintoineen. Haastattelutilanteista nuorille oli jo taatusti kertynyt paljon kokemusta – rajalla, vastaanottokeskuksessa, maahanmuuttovirastossa, koulussa... Halusimme välttää tilanteen, jossa nuoret kokisivat velvoitteeseen vastata jälleen kerran tuntemattomien aikuisten kysymyksiin. Halusimme kokeilla, miten tutkimusta voisi tehdä nuorten ehdoilla heidän haluamaansa aikaan, heidän haluamassaan paikassa ja heidän omilla kielillään.

Ryhmäkodissa työskenteli ohjaajana Gustaf Sandström, joka oli sattumoisin myös ammativalokuvaaja. Hän oli perehtynyt voimauttavan valokuvauksen menetelmään, ja se oli meille tutkijoillekin tuttu. Voimauttavassa valokuvauksessa on kysymys näkyväksi tulemisesta, itsensä ja muiden näkemisestä toisin – ehkä hyväksyvämmän ja lempeämmän – silmin. Kymmenen nuorta osallistui projektiin, ja he kuvasivat yhdessä ohjaajiansa kanssa tilanteita ja paikkoja, jotka he kokivat itselleen merkityksellisiksi. Gustaf opetti nuoria ja ohjaajia valokuvauksen saloihin ja kymmenen kuukauden ajalta valokuvia kertyi satoja. Me tutkijat tapasimme nuoria ja ohjaajia ryhmäkodissa, juttelimme kahvipöydän äärellä heidän ottamistaan kuvista ja nuoret kertoivat niistä, mitä halusivat. Nuorten aloitteesta me tutkijaryhmän jäsenet

Kuva 2. Toinen koti -esityksen näyttelijät Harith Raad Salih, Terhi Panula, Ali Saad, Bakr Hasan, Soroush Seyyedi ja Sanna Salmenkallio. Kuvaaja: Tuomo Manninen.

olimme toisinaan myös kuvattavina ja kuvaajina, mikä tarjosi kokemuksen roolien vaihtumisesta ja tasoitti tutkijan lähtökohtaista valta-asemaa. Valokuvaus oli silta nuorten lapsuusmuistoihin ja perhesuhteisiin, heidän kokemuksiinsa ryhmäkodissa, koulussa ja vapaa-ajalla sekä heidän toiveisiinsa ja unelmiinsa. Ohjaajat kertoivat, että valokuvaus mahdollisti dialogisen suhteen omaan nuoreen ja auttoi kannattelemaan arkea. Sadoista valokuvista Gustaf ja nuoret koostivat valokuva-albumin, jossa jokaisella nuorella oli oma aukeama. Albumiin oli kirjattu myös kuvatekstejä nuorten ja ohjaajien mielteistä. Esimerkiksi yhden pojan miete oli: "It hurts when you try to make things RIGHT and all that they can see in you is WRONG." Toinen taas pohti "miksi me olemme tässä maailmassa?" Mietteet olivat siten hyvin perustavanlaatuisia ihmisyydestä ja kuulumisesta yhteiskuntaan.

Taideperustaisissa yhteistyöhankkeissa langat eivät ole vain tutkijoiden käsissä, ja tämän saimme myös me tutkijaryhmän jäsenet kokea. Yllätykse-

semme valokuvausta saatettiin käyttää ryhmäkodissa esimerkiksi palkitsemisen välineenä, jos nuorella meni koulussa hyvin ja ryhmäkodissa ei ollut aiheutunut hankauksia. Toisinaan taas kävi niin, että joku nuori paiskasi huoneensa oven kiinni edestämme. Itsekin lastensuojelulaitoksessa eläneenä pystyin vain toteamaan toisille tutkijoille, että ottaa aikansa, ennen kuin nuori hyväksyy meidät. Luottamus pitää ansaita. Nämä tilanteet kertoivat myös siitä, että nuorilla oli mahdollisuus osoittaa myös kielteisiä tunteitaan ja että tutkimukseen osallistuminen oli jatkuvan neuvottelun alaista.

Taideperustainen tutkimus herätti myös muita pohdintoja. Gustaf oli huolissaan, olivatko valokuvat riittävän hyviä tutkimusta varten. Gustafille hyvyys tarkoitti valokuvien laadukkuutta – kuvakulmia, terävyyttä, taiteellisuutta. Meille tutkijoille hyvyys tarkoitti valokuvien ja keskustelujen yhdistelmää – että opimme ymmärtämään, missä valokuva oli otettu ja millainen tarina tilanteen takana oli. Yksi koskettavista tilanteista oli, kun nuori ker-

toi Real Madridin olevan hänen lempijoukkueensa. Olisinko tutkijana osannut tätä kysyä? Taatusti se ei ole turvapaikanhakuun keskittyvässä tutkimuksessa kysymysten kärkipäässä, mutta tilanne osoitti, että jalkapallojoukkue oli nuorelle tärkeä. Samalla toteamus kävi muistutuksena siitä, että jokaisella nuorella pitäisi olla oikeus elää nuoren elämää – myös pakkomaahanmuuton kokeneena. Tärkeintä siten oli, että nuoret itse olivat valokuviiin tyytyväisiä ja että he oppivat uusia taitoja ja saivat mahdollisuuden avata itselleen tilanteita ja tunteita, jotka olisivat ehkä muutoin jääneet käsittelemättä. Nämä metakeskustelut johtivat kolmeen valokuvanäyttelyyn, jotka järjestettiin Oravaisten ja Vöyrin kirjastoissa ja Jyväskylän yliopistossa. Näyttelyt saivat julkisuutta Ylen paikallisuutisia myöten. Näyttelyiden kuraattorina toimi Gustaf, ja ohjaajat ja tutkijat olivat nuorten tukena varmistaakseen, että toimittajien ja yleisön kysymykset pysyivät valokuvissa.

"Sinulla on mahdollisuus sisäiseen pakoon"

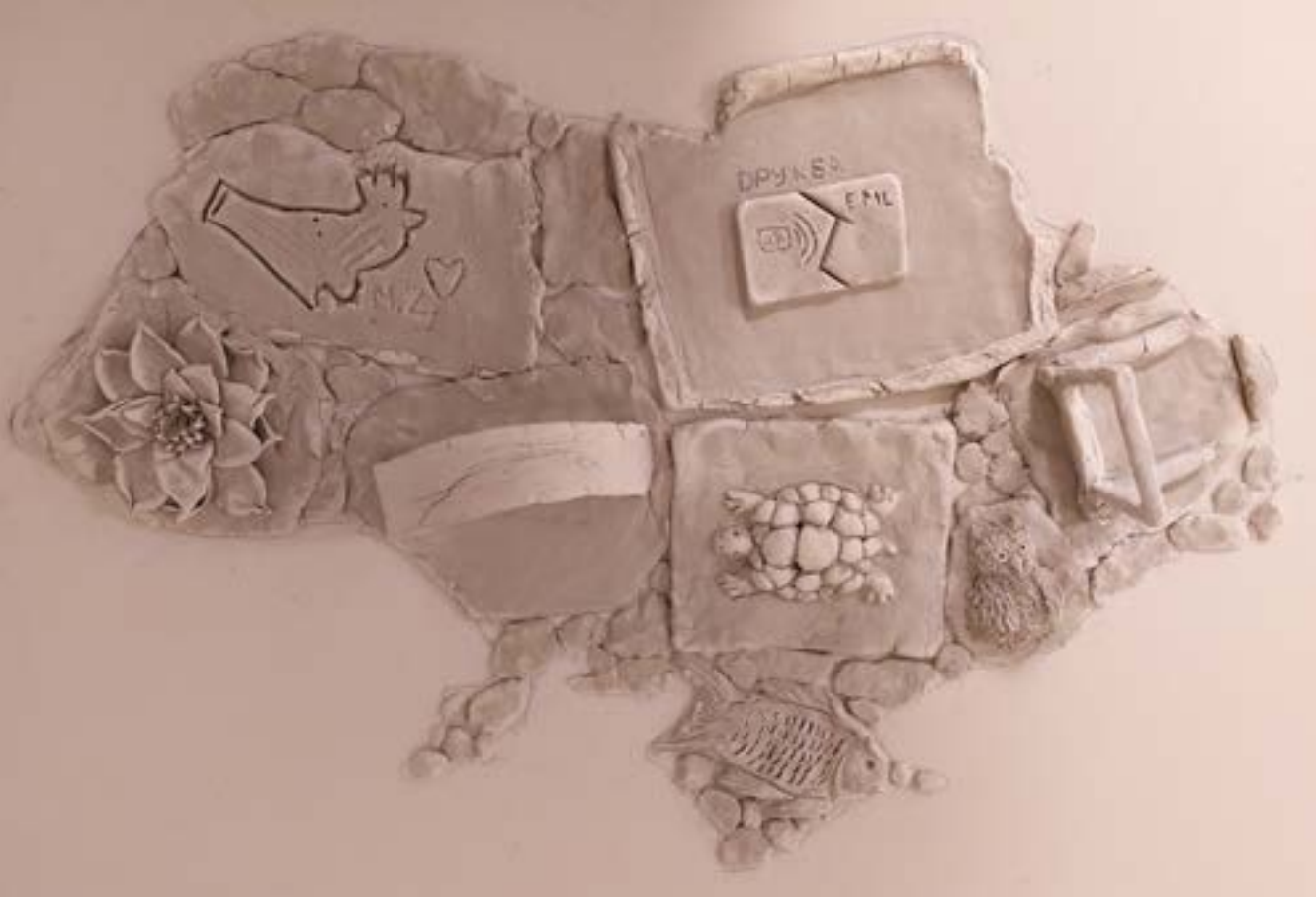
Kansallisteatterin näyttelijä, ohjaaja ja tutkija Jussi Lehtonen otti pakolaisten vastaanottokriisin aikana härkää sarvista ja käynnisti keväällä 2016 Toinen koti -dokumenttiprojektin ja sitä tutkivan etnografisen taiteellisen tutkimuksen. Toinen koti -projektissa pakolaisina ja turvapaikanhakijoina tulleet ja Suomessa syntyneet taiteilijat muodostivat hybridin ilmaisuyhteisön, jonka tavoitteena oli osallistua taiteen keinoin julkiseen keskusteluun Suomen turvapaikkapolitiikasta ja kotoutumisesta. Hybridi ilmaisuyhteisö on Jussi Lehtosen kehittämä käsite taiteelliselle ryhmälle, jonka jäsenet tulevat erilaisista sosiaalisista elämänpiireistä ja jotka yhdessä toteuttavat taiteellisen esityksen jäsenten kokemuksia hyödyntäen.

Dokumenttiteatteri on tutkivaa taidetta ja aktivismia, jossa tavallisesti tartutaan yhteiskuntarakenteisiin, eriarvoisuuden ja sosiaalisen oikeudenmukaisuuden kysymyksiin. Antamalla tilaa vähemmän tunnetuille ja vastakkaisille kertomuksille dokumenttiteatteri asettaa auktoriteetin suurennuslasin alle ja vaihtaa marginaalin ja keskuksen paikkaa. Siten dokumenttiteatteri samanaikaisesti kyseenalaistaa ja muokkaa todellisuutta. Toinen koti projekti ja siihen osallistuneet taiteilijat ja tutkijat pyrkivät kyseenalaistamaan ja muuttamaan turvapaikkapolitiikkaa. Olin tässä projektissa tutkija yhdessä Jussi Lehtosen ja Eeva-Leena Haapakankaan kanssa ja keskityin siihen, miten ilmaisuyhteisö muotoutui ja miten esitys kommentoi turvapaikkapolitiikan kieltä ja sen seurauksia ihmisoikeuksille ja taiteilijoiden sananvapaudelle.

Esitystä varten työryhmä (ohjaaja Jussi Lehtonen, dramaturgi Kati Kaartinen, säveltäjä Sanna Salmenkallio, näyttelijä Terhi Panula ja minä) haastatteli pakolaistaustaisia taiteilijoita heidän elämästään taiteilijana lähtömaassaan ja Suomessa. Alun perin projektin tavoitteena oli tarkastella, miten taiteilijat olivat kotoutuneet Suomeen, mutta kertomusvaranto ja muu dokumenttiaineisto (turvapaikanhakuun liittyvät asiakirjat, media-aineisto, viranomaishaastattelut) muuttivat esityksen suuntaa. Tärkeiksi teemoiksi nousivatkin taiteilijoiden kohtelu turvapaikkaprosessin aikana sekä sanan- ja taiteenvapauden rajat. Samaa aikaan taiteilijoita ja tutkijoita kuoriutui aktivisteja, jotka toimivat pakolaistaustaisten taiteilijoiden kansainvälisen suojelun puolesta.

Tutkimuseettisesti Toinen koti oli vaativa projekti, joka edellytti tasapainoilua tunnisteisuuden ja anonymiteetin välillä. Oli päivänselvää, että esitys olisi julkinen – esitettiinhan se Kansallisteatterin Omapohja-näyttämöllä – ja että kertomuksista olisi jätettävä paljon esityksen ulkopuolelle. Erityisesti ammattitaiteilijoille oli tärkeää päästä esille omilla nimillään ja kasvoillaan saadakseen jansijan suomalaisella taidekentällä. Toisaalta heidän kertomuksensa sellaisinaan olisivat asettaneet vaaraan paitsi heidät itsensä myös heidän läheisensä. Myös jatkuvasti muuttuvat näyttelijöiden turvapaikkaprosessit ja konfliktit lähtömaissa aiheuttivat voimakkaita reaktioita ilmaisuyhteisössä. Toisen myönteinen turvapaikkapäätös saattoi laukaista toisessa epätoivon: olisiko oman prosessin tuloksena kielteinen päätös ja käännytys vakiolauseella "sinulla on mahdollisuus sisäiseen pakoon"? Suomalaiset taiteilijat ja tutkijat yrittivät valaa toivoa ja vaikuttaa omien verkostojensa kautta. Toisaalta he joutuivat patoamaan omia riittämättömyyden tunteitaan, kun he näkivät, kuinka turvapaikkaprosessit ruumiillistuivat osallistujien kehoissa. Yksi väylä tunteidenpurkuun oli työhöngäus, jota vetivät kokeneet asiantuntijat Mieli ry:stä. Ilmaisuyhteisössä ketään ei siis jätetty yksin, vaan tarjolla oli ammatillista tukea. Vertaistuki jatkui esitysten jälkeenkin, ja monet ilmaisuyhteisön jäsenet muodostivat uusia taiteellisia kokoonpanoja.

Dokumenttiteatterin riskinä on stigmatisoida jo valmiiksi stigmatisoituja ihmisiä. Toinen koti esityksessä oli mukana parisensymmentä turvapaikanhakijaa ja pakolaista, jotka joutuivat harjoituksissa palaamaan takaisin omiin traumaattisiin kokemuksiinsa ja esityksissä kohtaamaan yleisön katseen. Samalla he kuitenkin pystyivät yhdessä suomalaisten taiteilijoiden kanssa karnevalisoimaan prosessien mielivaltaisuuksia ja kääntämään stigman voimavaraksi. Tutkimuseettisesti olennaista olikin säännöllisesti kysyä, miten projektissa tosinnettiin

Kuva 3. Muistoja Ukrainan eri kolkilta. Aurinkopajassa savesta tehty yhteisötaideteos. Kuvaaja: Sari Pöyhönen.

ja uusittiin sosiaalisia kategorioita, kuten uskontoa, kansalaisuutta, sukupuolta ja kieltä. Tavoitteena oli rakentaa suhteita, joita ei voitu täysin kuvata ja ymmärtää sosiaalisten kategorioiden kautta. Tämän mahdollisti episteeminen solidaarisuus: pakolais-taustaisten taiteilijoiden kertomuksia ja kokemuksia ei kyseenalaistettu, vaan pikemminkin toiset taiteilijat ja tutkijat pyrkivät asettumaan heidän asemaansa. Filosofi Emmanuel Levinasin ajatuksia myötäillen etiikka toteutui ihmisten välisissä suhteissa ja oli puhuttava siitä, mistä ei voitu puhua.

Slava Ukraini!

Helmikuu 2022 ravisteli Euroopan turvallisuutta, kun Venäjä hyökkäsi Ukrainaan. Helmikuuhun 2023 mennessä yli 50 000 ukrainalaista on hakenut tilapäistä suojelua Suomesta. Heistä suuri osa on lapsia ja nuoria äiteineen. Jyväskylän kaupunki on ryhtynyt järjestämään Aurinkopaja-työpajatoimintaa Ukrainasta paenneille 15–29-vuotiaille nuorille. Pajat kestävät kuusi viikkoa ja niissä opetellaan suomen kieltä, tutustutaan suomalaiseen kult-

tuuriin, palveluihin ja muuhun toimintaan Jyväskylän seudulla. Pajapäivillä nuoret pääsevät myös laittamaan ruokaa, retkeilemään ja harjoittamaan kädentaitoja.

Toteutimme kevättalvella 2023 yhteistyössä Aurinkopajan valmentajien (Roija Aflatuni, Hannele Vestola, Jonna Kortesaari ja Janita Reunanen) kanssa taidetyöpajan, joka on osa laajempaa Euroopan komission rahoittamaa hanketta NEW ABC. Hankkeen tavoitteena on muun muassa tutkia pakkomuuton läpikäyneiden lasten ja nuorten oppimiskokemuksia koulumaailman ulkopuolella. Työpajan vastuullisena tutkijana toimi Katarzyna Kärkkäinen ja oma roolini oli koordinoida yhteistyötä eri toimijoiden välillä. Työpaja suunniteltiin yhdessä nuorten ja valmentajien kanssa asettamalla toiminnan tavoitteet sekä sopimalla käsiteltävistä teemoista ja työskentelytavoista.

Aurinkopajan NEW ABC -työpajaan osallistui 6–10 nuorta. Työpajassa pyrimme luomaan vaihtoehtoisia tapoja tarkastella elämän- ja oppimiskokemuksia. Nuoret esimerkiksi piirsivät ja maalasivat muistoja, jotka antoivat heille voimaa.

Taideperustaisessa pakkomuuton tutkimuksessa on hyvä kysyä, mitä kuuluu. (Tutkimus)eettisesti kysymys kumpuaa vastuuntunnosta, halusta kohdata toinen ihminen yksilönä eikä vain jonkin sosiaalisen kategorian ruumiillistumana.

He myös kirjoittivat postikortin itselleen tulevaisuudesta, musisoivat, joogasivat, valokuvasivat ja tekivät savitöitä. Taidetyöpajoja ohjasivat yhdessä Aurinkopajan väen ja tutkijoiden kanssa Suomessa asuvat taiteilijat: Alina Kliuch, Anton Amit, Harith Raad Salih ja Minna Lehväslaiho. Työpajat olivat monikielisiä – suomi, ukraina, venäjä ja englanti olivat kovassa käytössä.

Tutkijoiden, valmentajien ja taiteilijoiden tehtävänä oli kannatella nuoria ja luoda edellytykset toiminnalle. Myös nuoret pitivät toisistaan huolta, mikä edisti yhteisöllisyyden tuntua ja vastavuoroisuutta etenkin silloin, kun Ukrainasta tihkui uutisia. Tutkimuseettisesti olennaista oli myös se, että tutkijat, valmentajat ja taiteilijat jakoivat turvallisina aikuisina samat pelisäännöt: nuorille annettiin tilaa olla kansatutkijoita ja oman elämänsä asiantuntijoita. Tutkijat, valmentajat ja taiteilijat edistivät nuorten kansatutkijuutta esimerkiksi kysymällä ja kuuntelemalla. Kävimme myös jatkuvaa neuvottelua ammatillisista rajoista. Esimerkiksi tutkijoina emme astuneet nuoriso- tai sosiaaliryönten tante-reelle, sillä tämä oli valmentajien tehtävä.

“Ihan menee”

Toinen koti -projektin ilmaisuyhteisössä oli tapana vastata “mitä kuuluu?” -kysymykseen “ihan menee”. Tapa sai alkunsa yhden näyttelijän vastauksesta, ja muut yhteisön jäsenet ottivat sen käyttöönsä, taisipa se solahda esityksen käsikirjoitukseenkin. Taideperustaisessa pakkomuuton tutkimuksessa on hyvä kysyä, mitä kuuluu. (Tutkimus)eettisesti kysymys kumpuaa vastuuntunnosta, halusta kohdata toinen ihminen yksilönä eikä vain jonkin sosiaalisen kategorian ruumiillistumana. Kysymys on olennainen niin tutkijalle itselleen kuin tutkimuksen osallistujille. Väitän, että nähdäksi ja kuulluksi tuleminen on osallistuvassa ja taideperustaisessa tutkimuksessa kaiken perusta. Myös tutkimuseettisesti.

Lue lisää

- Goffman, Ervin (1986). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York: Simon & Schuster.
- Kusow, Abdi M. (2004). Contesting Stigma: On Goffman's Assumptions of Normative Order. *Symbolic Interaction*, 27 (2), 179–197.
- Lehtonen, Jussi (2021). Ilmaisuyhteisö Kansallisteatterissa – eettisiä haasteita yhteisöllisesti suuntautuneessa dokumenttiteatterissa. Lea Kantonen & Sari Karttunen (toim.), *Yhteisötaiteen etiikka. Tilaa toiselle, arvoa arvaamattomalle*. Helsinki: Taideyliopisto, 96–127.
- Lehtonen, Jussi & Sari Pöyhönen (2019). Documentary theatre as a platform for hope and social justice. Eeva Anttila & Annika Suominen (toim.), *Critical Articulations of Hope from the Margins of Arts Education. International Perspectives and Practices*. Lontoo: Routledge, 31–44.
- NEW ABC – Networking the Educational World: Across Boundaries of Community-Building. www.newabc.eu
- Pöyhönen, Sari, Lotta Kokkonen, Mirja Tarnanen & Maija Lappalainen (2020). Belonging, trust and relationships: Collaborative photography with unaccompanied minors. Emilee Moore, Jessica Bradley & James Simpson (toim.), *Translanguaging as transformation: The collaborative construction of new linguistic realities*. Bristol: Multilingual Matters, 58–75.
- Ryynänen, Sanna & Anni Rannikko (toim.) (2021). *Tutkiva mielikuvitus. Luovat, osallistuvat ja toiminnalliset tutkimusmenetelmät yhteiskuntatieteissä*. Helsinki: Gaudeamus.
- Savolainen, Miina (2008). *Maailman ihanin tyttö –The Loveliest Girl in the World*. Englanninkielinen käännös Pilvi Riikka Taipale & Don McCracken. Helsinki: Blink Entertainment.
- Toinen koti 2018. Lyhytelokuva Toinen koti -dokumenttiteatteriesityksestä ja sananvapaudesta. Käsikirjoituksen suunnittelu Jussi Lehtonen & Sari Pöyhönen. Kuvaus ja leikkaus Evelin Kask. Tekstitykset ja käännökset suomeksi ja englanniksi Tiina Kinnunen ja arabiaksi Sampsa Peltonen. Saatavilla: https://sites.uniarts.fi/fi/web/artsequal/ajankohtaista/lue-sisalto/-/asset_publisher/yhbRkxQLJGsz/content/other-home-videos
- Tuohimaa, Marika (2001). Emmanuel Levinas ja vastuu Toisesta. *Niin & Näin*, 3, 36–39.
- Voimauttava valokuva. www.voimauttavavalokuva.net